

ПРЕЗЕНТАЦІЙНІ РОЗМИСЛИ: ФОЛЬКЛОРНА ПРОЗА ПРО ГОЛОДОМОРИ ХХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ

Василь Сокіл

УДК 801.81:[94(477):341.485“19”

Монографія про три голодомори ХХ ст. в Україні — перша в національній фольклористиці праця, що ґрунтується на усних джерелах. Вона складається з двох частин — дослідницької та матеріалів (фіксації автора). Розглянуто основні джерелознавчі й термінологічні питання. Увагу зосереджено на ролі традиції, пам'яті, виконавства в цій ділянці, а також особливостях сюжетотворення та каталогізації народних оповідань і переказів. Акценти поставлено на поетикальних вимірах фольклорної прози — епітетиці, компаративних засобах, деминутивах. Уперше проаналізовано міміку та жести оповідачів, якими вони супроводжують вербальні тексти. Наприкінці додано покажчики інформаторів, географії та хронології записів, основних мотивів (українською, англійською, німецькою та французькою мовами). Книга ілюстрована світлинами пам'ятників голодомору в Україні та за кордоном.

Ключові слова: голод, голодомор, геноцид, нарратив, народна проза, оповідання, переказ, поетика.

A monograph on three famines of the XX century in Ukraine is the first work in the national Folkloristics, based on the oral sources. It consists of two parts — researches and materials (fixed by the author). The main sources and terminological issues are considered. Attention is focused on the significance of tradition, memory, execution in this area, as well as the features of the plot creation and cataloging of folk tales and legends. The poetic dimensions of folk prose — epithets, comparative means, diminutives — are emphasized. The mimicry and gestures of the narrators, with which they accompany verbal texts, are analyzed for the first time. The indices of the informants, geography and chronology of the records, the main motifs (in Ukrainian, English, German and French) are added at the end. The book is illustrated with the photographs of Holodomor monuments in Ukraine and abroad.

Keywords: famine, Holodomor, genocide, narrative, folk prose, tale, legend, poetics.

Українцям, безневинно убієнним голодами,
і тим, що зберегли пам'ять про них,
кладу на вівтар цю працю.

Шлях до цієї книги тривав майже двадцять п'ять літ, оскільки я зацікавився темою ще 1995 року, коли брав участь у спільній з Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному (Полтавщина) експедиції, під час якої було простежено етнокультурну традицію центральних областей України. Тоді ж мені потрапила до рук публікація у місцевій зінківській пресі, у якій йшлося про те, що голоду в Україні в 1932–1933 роках не було, а його спеціально вигадали (та що вже казати про 1921–1923 чи 1946–1947 роки!). Це й спонукало мене до цілеспрямованих пошуків джерел, пов'язаних з тією трагедією. Насамперед хотілося безпосередньо почути голос народу — очевидців того страшного лиха. Рік у рік продовжувалися пошуки, поповнювалася

фактографічна база щодо голодоморів ХХ ст. з різних теренів України.

У зібраних матеріалах акцентую не тільки на актуальності теми, а й на тому, від яких інформаторів вони почерпнуті. Більшість з них записана під час експедицій 1996–1999 років у зону Чорнобильської катастрофи та від переселенців з неї. Тому ці першоджерела злободенні, адже мешканці тих територій пережили і голодомор, і жахіття аварії на атомній станції. І ще одне: частина записів фольклорної прози походить зі східних областей України — Донецької та Луганської — зони сучасних бойових операцій.

Другий надзвичайно важливий етап пропонуваної роботи — осмислення зібраного матеріалу. У моє дослідницьке поле ввійшла тематика голодоморів в Україні. До слова, ще

свого часу «західники» надавали матеріальну, фінансову допомогу, усіляку моральну підтримку голодуючим братам на Великій Україні, зокрема Михайло Грушевський, Кирило Студинський, Філарет Колесса, Василь Щурат, Михайло Возняк, митрополит Андрей Шептицький та багато інших небайдужих людей. Підмога приходила і з-за кордону.

Підкреслюю, що для фольклориста важливе в розповіді респондента все: і зміст («що»), і форма («як»). Останньому приділено значну увагу, адже кожен звук, слово, речення, міміка, жести оповідачів, їхні емоції — це компоненти, що в сукупності становлять таке неповторне явище, як мова народу, його душа. Тому, крім історичних аспектів, виявилися цікаві питання формування наративів на основі фольклорної традиції, ролі оповідача, його пам'яті, вміння передати емоції. Важливий, із цього погляду, також процес творення образів із застосуванням тропів — епітетів, порівнянь, демінутивів. Для поетичної структури тексту цінні невербальні засоби вираження. Усе це вкладається у величезний фольклорний фонд, який систематизується, каталогізується за темами, сюжетами, мотивами, деталями.

* * *

It has taken almost 25 years to write a monograph on three famines of the XX century in Ukraine. The author has shown an interest to the topic since 1995, the period of the joint expedition with the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne (near Poltava). The research has been devoted to the ethnic cultural tradition of the central regions of Ukraine. Within this time the scientist has looked through an article in the local Zinkiv periodical, where there is an information about those who have starved in Ukraine in 1932—1933. The material in newspaper has said that it is not a hunger in Ukraine, but it has been made artificially (what should be told about the famines of 1921—1923 and 1946—1947!). This fact has forced the author to seek for the roots connected with the tragedy. Firstly, he has decided to listen to the voices of the people who are the eyewitnesses of that terrible famine. Many years have been held

searching for information, adding the materials to the data base from various regions of Ukraine, from different periods of the disaster.

Attention is paid both to the importance of collected materials and the people who have given information. The most of them are recorded during the expeditions to Chernobyl zone in 1996—1999 and from its refugees. That is the reason why these texts are rather depressing ones. The inhabitants of this land have experienced both famine and Chernobyl Atom Electric Power Station disaster. One more thing: part of the folklore prose records is from the East of Ukraine — Donetsk and Luhansk regions — the zone of current Antiterrorist Operation.

The second crucial period of work includes the thinking over the collected material. As a citizen of Halychyna V. Sokil wants to enclose the whole territory of Ukraine, where there are the eyewitnesses of famine. By the way, the people from Western Ukraine send their material, financial support, moral greetings to their brothers, starving in Big Ukraine. Namely these are Mykhailo Hrushevskiy, Kyrylo Studynskiy, Filaret Kolessa, Vasyl Shchurat, Mykhailo Wozniak, the Metropolitan Andrei Sheptytskyi and many other compassionate people. Backing also have come from abroad.

The author wants to emphasize, that everything: plot (*what*), and form (*how*) is important for the folklorist in the narration. A considerable attention is paid to the last one, as well as every sound, word, sentence, mimicry, tone of respondents, their emotions. These are the components, comprising such a unique thing as people's language, its soul. Therefore, besides the historical aspects, it is great to investigate the question of the narratives formation on the base of folklore tradition, to find out the role of the narrator, his/her memory, ability to express emotions. There is also another crucial feature. It is the process of the images creation with the help of tropes — epithets, comparisons, diminutives as well as non-verbal accompaniment to the text. It is important for the poetical structure of the narration. The material is included into a considerable folklore fund, it will be catalogued according the themes, plots, motifs, details.

* * *

Пропоноване дослідження — перше в українській фольклористиці, у якому розглянуто народну прозу про голодомори ХХ ст., здійснено спробу цілісно охопити цей матеріал за змістом і формальним вираженням. І хоча в одній праці важко всебічно досягнути цей масив та вирішити всі наукові проблеми, пов'язані з ним, але, зважаючи на проведену роботу, маємо підстави дійти вже певних висновків.

Загальний аналіз писемних джерел про голодомори ХХ ст. засвідчив, що інформація стосовно них стала доступною лише у зв'язку зі здобуттям Україною незалежності. Щодо першого голоду 1921–1923 років документи опублікували О. Мовчан, А. Огінська, В. Сергійчук, Л. Яковлева та інші. За цими документами чітко простежується антинародна політика більшовицького уряду в Україні. Унаслідок продрозкладки і надмірного податку з держави було вивезено чимало хліба, що призвело до появи мільйонів голодуючих і масових смертей. Українському населенню надавали допомогу громадські та релігійні організації. Активно діяв Крайовий комітет у Львові. Чітку позицію в цьому питанні зайняли М. Грушевський, К. Студинський та інші відомі діячі. Суттєва благочинність надходила з-за кордону, передусім від Американської адміністрації допомоги.

Найважлива значна кількість джерел про голодомор 1932–1933 років. Документи з архівів просто вражають, оскільки вони розкривають справжню суть організованого Москвою голодомору. На увагу заслуговують тисячі документів, які оприлюднили С. Кульчицький, В. Марочко, Г. Михайличенко, М. Мухіна, В. Сергійчук та багато інших. З них достеменно відомо про терор голодом, коли була застосована суцільна колективізація сільського господарства. Основний метод проведення — розкуркулення заможних селян. Хлібозаготівельні плани виявилися для всіх селян непомирними, «викачка» хліба — тотальною. Від голоду масово гинули люди, вимирали родини, цілі вулиці, села.

Сокіл В. Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні: парадигма тексту. Львів, 2017

Третьюму за рахунком голоду в Україні 1946–1947 років присвячено низку публікацій письмових джерел, які підготували О. Веселова, Т. Грищенко, О. Задніпровський, А. Огінська, В. Сергійчук. З документів випливає, що методи і шляхи реалізації голоду застосовувалися такі ж, як і в попередніх, — насильницькі хлібозаготівлі, експорт зерна. Люди змушені були рятуватися від голодної смерті в Західній Україні, інших державах. Довгі роки цей голод замовчувався і тримався в суворій таємниці, проте завдяки сучасним публікаціям усе стало явним.

Основа цієї праці склали усні джерела. Звичайно, не всі вони мають високу наукову вартість. Серед них на увагу заслуговують записи народної прози Ю. Авраменка, В. Гнатюка, В. Борисенка, В. Гончаренка, Л. Іваннікової, І. Магрицької, О. Шалак та низки інших збирачів. У центр дослідження

поставлено фіксації автора, оскільки в них максимально збережено лексичні, фонетичні, морфологічні, стилістичні та акцентуаційні особливості, почасти позатекстові елементи — міміку, жести, які формують фольклорний текст як цілість.

З'ясовано також низку термінологічних питань. Відзначено, що слово-термін «голод» має широке застосування. «Голодомор» — авторський новотвір І. Драча — поширився спочатку на події 1932—1933 років, згодом — і на всі інші. «Голокіст» вживають окремі науковці, автор цього дослідження не вважає доцільним посутнісно переносити його на українські реалії. Голодомор 1932—1933 років визнаний Україною і багатьма країнами геноцидом нації. Фольклорна проза за жанровими ознаками належить до оповідань і переказів. Меморат — форма передачі події, а не жанр.

Сьогодні є всі підстави говорити про формування народної традиції, пов'язаної з голодоморами. Вона живе здебільшого в усній формі та передається від старшого покоління до молодшого. У фольклорній прозі простежуються вже стереотипні теми, ідейно-образний смисл. Людська пам'ять зберегла важливі події голодоморів, 1932—1933 років — найбільше, адже в них репродукуються вражаючі картини. Оповідачі — свідки тих драматичних колізій — переповідають побачене гостріше, емоційніше, ніж не-учасники, бо ж вони самі пережили голод, бачили масове вимирання народу. Крім того, розповіді жінок у силу їхніх психологічних особливостей (екстравертність, емфатичність) більш експресивні за чоловічі. Тут важливу роль відіграє також майстерність самого виконавця.

Вихідною позицією народних оповідань і переказів виступає сама голодоморна дійсність з її драматичними і трагічними колізіями. Центральне місце в ній посідає сюжет, який вбирає в себе певну тему, ідею, образи, поетичні засоби втілення. Він здебільшого одно- або кілька-епізодний. Ядро цієї структури залишається незмінним при деяких варіаціях тексту, що різниться в деталях. Сюжет «тримають» мотиви,

у яких домінуючу роль відіграють предикативні дії, що рухають ним.

Фольклорна проза про голодомори утворює доволі стійкі цикли, функціонально-тематичні блоки: 1) напади ворогів, пограбування, руйнації; 2) виживання людей; 3) вимирання народу. Їх еднають спільні, загальні місця, своєрідні кліше. Уже викристалізувалася якоюсь мірою і композиція народних творів. Тільки для них характерні зачини з типовими ініціальними («А шо ж я не пам'ятаю, шо був голод да мерли люди»; «Оце́ про одних розкажу»), а також фінальними формулами («Отаке було. Це правда. Це істинно»; «Най воно нікому ни сниця! Щоб ніхто добрий і милий ни дочикав такого бачити, як я бачила!»).

Сформований фонд народної прози про голодомори претендує на підготовку академічного видання та підлягає систематизації й каталогізації за поширеним у науковій практиці тематичним принципом. Він посяде чільне місце в систематиці сюжетів, який свого часу запропонувало Міжнародне товариство з вивчення народних оповідань на Будапештській нараді (1963) та VII Міжнародному конгресі антропологів та етнографів (1964).

Як засвідчив аналіз наративів, репродукується реальний оточуючий світ — люди, тварини, рослини, предмети, речі. Найбільше фігурують прості або й заможні селяни («куркулі», «кулаки»), також їхні вороги («правителі», «уповноважені»). З предметних образів найхарактерніші «чорний ворон» — автомашина, якою возили арештованих, «щуп» («шпичка»), яким відшукували заховане зерно, квасолі тощо. Наскрізними виступають зорові, нюхові, смакові, дотикові образи («мертвяки», «гірчак», «солодкий корінь»). Здавалося, що вони у звичайній ситуації могли б викликати негативні емоції, проте в оповідачів — свідків тих подій, зрештою й слухачів — немає неприємних відчуттів, а скоріше співчутливе ставлення до них.

Народні оповідання і перекази про голодомори відзначаються високим рівнем експресії. Важливу зображально-виражальну функцію виконують епітети. Вони стосуються передусім

оцінки самого явища — «сильний голод», «голод страшний» (до слова, епітет «страшний» — найбільш уживаний у досліджуваному масиві). Часто виступають означальні епітети, які розкривають зовнішній вигляд персонажів («пухлі люди»). Почасти в такий спосіб увиразнюються явища й предмети («гола піч», «холодна хата»). Таке використання диктувалося драматичністю сюжетів з трагічними наслідками.

Специфічну оцінну функцію виконують порівняння. Ідеться про змалювання портретних характеристик людей («жовтий, як віск», «чорний, як земля», «пухла, як гора»). Враження від побаченого під час голодомору стосується порівняння людей з певними об'єктами хліборобського життя («падали, як снопи», «як солома»). За допомогою цього засобу створюється загальна картина голодомору («наче пожега»).

До чуттєвої сфери реципієнта звернені демінутиви, що становлять національну своєрідність українського фольклору. Особливою ніжністю оповитий образ матері, до якої

звернені слова «мамця», «матуся», а також дітей — «доця», «донечка», «братик» та інші. Найбільшу частку зменшувально-пестливої лексики складають іменники — найменування їжі («зернятко», «колосочок», «хлібець», «квасолька», «картоплинка»). Навіть назви бур'янів мали пестливу форму («листячко», «лобідка», «квасець»). Емоційно-експресивне забарвлення отримала й низка предметних реалій («піджачок», «чоботяточка», «ряденце»). Сам процес споживання їжі благально іменованим — «їстоньки».

У художній фактурі тексту істотну роль відіграють невербальні засоби вираження — міміка і жести. Важлива жестикуляція руками, вираз обличчя, очей наратора, положення його брів. Сюди додаються й акустичні способи передачі інформації — драматична інтонація, тривалі паузи. Усе це створює оригінальний образний світ фольклорного фонду про голодомори, якого немає в жодних інших жанрово-тематичних циклах.

Summary

The book focuses on the three famines (Holodomors) of the XXth century in Ukraine — 1921–1923; 1932–1933, and 1946–1947. These are three historical chains similar in their causes and effects. The paper is based on oral sources — folk stories and narrations. They have already shaped a rather strong tradition passed from generation to generation. The point of reference for those pieces is the famine reality with its dramatic and tragic collisions. In the folklore prose stable cycles, functional and thematic blocks have developed: 1) on attacks, robberies, destructions; 2) survival of people; 3) extinction of the nation. They are united by common, general places, kind of clichés. Folk stories and narrations are distinguished for their high level of expressiveness. Of importance here are epithets used in reference to the evaluation of the very phenomenon, people, and objects. Comparisons and similes play a specific function since they provide bright portrait characteristics of people. The recipient's senses are appealed to through diminutive forms that constitute a special national feature of the Ukrainian folklore. Particularly tender is the image of the mother to whom, the same as to children, words of endearment are addressed. Even foodstuffs and 'inedible' stuff acquire an endearing form. Of importance here is the story-teller's mimic and gestures. He gesticulates with his hands, facial expression, eyebrows, 'speaks' with his eyes. That all creates a kind of the world of imagery of the folklore stock about famines, which is not present in any other genre and thematic cycle.

Keywords: famine, Holodomor, genocide, narrative, folk prose, tale, legend, poetics.